

Over burgerlijke ongehoorzaamheid

Van Daele Emilie

1.

Dit jaar was het *Europees jaar van burgerschap door onderwijs en vorming*. Dat project kan gezien worden als het antwoord op een bepaalde tendens in onze hedendaagse samenleving. Enerzijds trekt de burger zich terug in zijn privé-sfeer en blijkt hij nog weinig interesse te kunnen opbrengen voor politieke zaken; anderzijds blijkt hij steeds minder vertrouwen te hebben in de politiek, wat zich uit in een groeiende ontevredenheid. De overheid – in dit geval de Raad van Europa - reageert hierop met programma's die de mensen moeten aansporen tot meer participatie en betrokkenheid in de gemeenschap en met het ontwikkelen van allerlei kanalen waardoor de overheid meer contact met de burger zou kunnen leggen om zo te weten te komen wat hij wil en wat hij belangrijk vindt.

Wat daarbij echter over het hoofd wordt gezien, is dat de burger vrijwel geen enkele dwingende reden heeft om zich met politiek bezig te houden. Onze samenleving, met haar uitgesproken scheiding tussen het publieke en het private, stelt ons in staat de dingen waarvoor we staan en die we belangrijk vinden te beleven in onze privé-sfeer. Deze scheiding heeft ons in grote mate 'gedepolitiseerd'. Wie daarnaast nog wil kunnen functioneren als politiek subject is verplicht een 'liefde voor het abstracte' te ontwikkelen. Het gebrek aan politieke interesse komt dus misschien voort uit het feit dat we de dingen waar we nood aan hebben, binnen de privé-sfeer kunnen vinden. Er bestaan natuurlijk uitzonderingen. Enerzijds zijn er diegenen die zich professioneel wijden aan de politiek: zij breiden als het ware hun persoonlijke passies uit tot de sfeer van het publieke. Anderzijds zijn er de mensen die werkelijk tekorten ervaren. Zij hebben directe redenen om zich publiek te laten horen aangezien ze niet over de mogelijkheden beschikken om de dingen die ze belangrijk vinden te beleven in hun privé-sfeer.

Is de roep om burgerschap dan bij voorbaat al een verloren zaak? Zolang deze onderneming beperkt blijft tot het voorhouden van een aantal waarden als vrijheid, gelijkheid, solidariteit en het recht op vrije meningsuiting, zolang ze beperkt blijft tot het verklaren waarom burgerschap belangrijk is en tot het opsommen van de eigenschappen van de goede burger, zullen mensen nooit méér interesse tonen in de politiek dan ze nu doen. Burgerschap is niet iets dat ontstaat doordat men door anderen daartoe wordt opgevoed. Daarom wil ik de vraag stellen hoe wij onszelf en anderen kunnen aanzetten tot meer betrokkenheid in de publieke sfeer zonder dat we daarvoor een liefde voor het abstracte dienen te ontwikkelen. Ik zal met andere woorden de nadruk leggen op het 'hoe' van burgerschap –dus niet enkel op het 'wat' en het 'waarom' - en bekijken welke de mens als dwingend kan ervaren om de publieke sfeer te betreden.

2.

Om mensen aan te sporen tot meer participatie en betrokkenheid heeft het geen zin te proberen ze op te voeden tot burger door hun bepaalde waarden voor te houden. Zou het niet zinvoller zijn mensen aan te zetten tot burgerlijke ongehoorzaamheid? Wanneer men burger is van een bepaalde politieke gemeenschap, impliceert dit dat men de rechten en plichten van die gemeenschap aanvaardt. Burgerlijke

ongehoorzaamheid zou dan een indicator zijn dat burgers niet meer instemmen met bepaalde keuzes van die gemeenschap. Het zou het kanaal bij uitstek zijn om informatie in te winnen over de leden van een gemeenschap en te weten te komen wat zij als belangrijk ervaren.

Daarnaast kan geen enkele politieke gemeenschap spreken van goede burgers of oproepen tot burgerschap wanneer zij het aspect van burgerlijke ongehoorzaamheid verwaarloost. Ieder van ons wordt geboren als lid van een reeds bestaande gemeenschap die ons beschermt en ons de mogelijkheid biedt te overleven en op te groeien. Betekent dit dat we de structuur van die gemeenschap vrijwillig hebben aanvaard? Zijn we op vrijwillige basis burger geworden van die gemeenschap? Is het aanvaarden van de rechten en plichten van het burgerschap waartoe we 'door opvoeding en vorming' zullen worden aangespoord, uit vrije keuze gebeurd? Alleen een gemeenschap die aanmaant tot burgerlijke ongehoorzaamheid zal burgers bevatten in de ware zin van het woord. Ook Hannah Arendt zou hiermee instemmen: 'Dissent implies consent, and is the hallmark of free government; one who knows that he may dissent knows also that he somehow consents when he does not dissent.'¹ Iemand die weet wat het betekent burgerlijk ongehoorzaam te zijn, weet dat hij instemt met de gang van zaken in zijn gemeenschap en de politieke macht ervan ondersteunt wanneer hij niet ongehoorzaam is.

3.

Wat betekent dan deze burgerlijke ongehoorzaamheid? Vaak wordt burgerlijke ongehoorzaamheid omschreven in juridische termen. Ze gaat dan gepaard met het overtreden van de wet. Ook Hannah Arendt bespreekt in haar essay *Civil Disobedience* dit juridische aspect. Ze stelt zich bijvoorbeeld de vraag hoe we de burgerlijk ongehoorzame kunnen onderscheiden van een delinquent. Het grote verschil is dat een delinquent er eerder voor zal opteren zich in de illegaliteit te begeven en niet zichtbaar te werk te gaan, terwijl de burgerlijk ongehoorzame juist de zichtbare publieke ruimte wenst op te zoeken. Daarnaast kan men zeggen dat een delinquent meestal uit eigen belang handelt, terwijl de burgerlijk ongehoorzame over het algemeen de mening van anderen vertegenwoordigt. Tot slot zou de actie van een burgerlijk ongehoorzame geen geweld mogen inhouden.

Meer algemeen zou men burgerlijke ongehoorzaamheid echter kunnen omschrijven als het uitdagen van de gevestigde macht, waarbij het niet uitmaakt of deze macht nu politiek, sociaal of religieus is. Het gaat om het ter discussie stellen van het groter geheel waarin men geworpen werd bij de geboorte. Burgerlijke ongehoorzaamheid hoeft zich dan ook niet te beperken tot het uitdagen van de politieke macht. Ook traditie, gevestigde waarden, algemeen aanvaarde opvattingen en vooronderstellingen kunnen het voorwerp worden van deze activiteit.

Dit impliceert dat burgerlijke ongehoorzaamheid in de eerste plaats betekent dat men zichzelf ter discussie moet stellen. Waar komen onze opvattingen en vooronderstellingen vandaan? Traditie, sociale achtergrond en opvoeding spelen hierin een cruciale rol. We moeten met andere woorden de vraag stellen of het groter geheel waarin wij geworpen werden ons geen eenzijdige of foutieve informatie heeft verschaft, en wat de algemene condities waren toen onze meningen werden gevormd.

Het ter discussie stellen van onze eigen vooronderstellingen en het aanvaarden dat ze sociaal en cultureel contingent zijn, kan daarom gezien worden als een eerste

¹ H. ARENDT, *Civil Disobedience*, in: *Crises of the Republic*, Hartcourt Brace Jovanovich, Inc., New York, 1969, p.88.

fase van burgerlijke ongehoorzaamheid.² Om dit duidelijk te maken zal ik kort ingaan op Hannah Arendts visie over het geweten, en deze uitbreiden tot een visie die wel verenigbaar is met burgerlijke ongehoorzaamheid. Het geweten is volgens Arendt het resultaat van een stille dialoog die ik onderhoud met mezelf. Het streefdoel is dat de partners van dit gesprek – ik en mezelf - niet tegenover elkaar komen te staan, dat ze geen vijanden worden van elkaar. Daarom moet men proberen zich te onthouden van daden waarmee men later niet zou kunnen leven en waardoor men niet meer in overeenstemming met zichzelf zou zijn. Volgens Arendt is dit geweten echter onpolitiek. Het is in de eerste plaats gericht op zichzelf en is niet geïnteresseerd in de wereld rondom zich. Daarom bekritiseert ze de gedachte dat men burgerlijk ongehoorzaam kan zijn in naam van het eigen geweten. Ze verwijst daarbij naar Henry David Thoreau.³ Volgens Thoreau moet men proberen niet betrokken te geraken bij daden van een corrupte regering, om zichzelf later niets te moeten verwijten. Maar burgerlijke ongehoorzaamheid heeft voor Arendt niets te maken met het redden van het eigen geweten. Enerzijds biedt het geweten geen enkel positief voorschrift om tot handelen over te gaan en is het daarom niet bruikbaar in een politieke gemeenschap. Anderzijds is dit geweten uiterst individueel: iets waar ik niet mee kan leven, kan voor iemand anders iets zijn waarmee hij wel in staat is te leven.

Maar strookt deze opvatting over het geweten met Arendts beschouwingen over het denken, waarvan het geweten volgens haar een 'bijproduct' is? Ik citeer: '[...] the business of thinking is like Penelope's web; it undoes every morning what it has finished the night before. For the need to think can never be stilled by allegedly definite insights of wise men; it can be satisfied only through thinking, and the thoughts I had yesterday will satisfy this need only today to the extent that I want and am able to think them anew.'⁴ Als het denken steeds opnieuw de resultaten ondergraaft die het eerder verwierf, dan kan het nooit een vaststaand principe ontwikkelen dat het denken zelf zou overstijgen. Het denken biedt nooit kant en klare oplossingen en kan dus ook geen principes of maatstaven ontwikkelen die aanduiden waarmee wij wel of niet zouden kunnen leven.

Gewetensvorming en burgerlijke ongehoorzaamheid zijn daarom naar mijn mening wel verenigbaar. Gewetensvorming is namelijk iets geheel anders dan het ontwikkelen van morele principes. Het gaat juist om het ter discussie stellen van deze principes. In *Eurotaoïsme* schrijft Peter Sloterdijk het volgende: '[...] het geweten is in eerste instantie *niet* een verhouding van het individu tot zichzelf maar een verhouding van de wereld tot zichzelf [...].'⁵ Het individu is eerst en vooral een product van het groter geheel waarin het geboren werd. Gewetensvorming heeft

² Burgerlijke ongehoorzaamheid komt in dit geval neer op de houding van de ironicus zoals Richard Rorty die beschrijft. Eén van de voorwaarden waaraan een ironicus dient te voldoen is dat hij voortdurend aan zijn overgeleverde 'final vocabulary' twijfelt. Daarnaast spreekt Rorty ook van een liberale ironicus. Liberaal zijn betekent voor hem geloven dat wreedheid het ergste is wat men elkander kan aandoen. Een liberale ironicus is daarom iemand die besef heeft van de contingentie van zijn eigen 'final vocabulary' en hoopt dat het lijden zal minderen en ophouden te bestaan. Uit: R. RORTY, *Contingency, Irony, and Solidarity*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

³ Thoreau was een Amerikaans politiek geëngageerde schrijver van de 19^e eeuw. Hij weigerde belastingen te betalen aan een regering die slavernij toeliet en probeerde op die manier niet betrokken te geraken bij zaken waarmee hij later niet zou kunnen leven.

⁴ H. ARENDT, *The Life of the Mind*, Harcourt Brace & Company, New York, 1971, p.88.

⁵ P. SLOTERDIJK, *Eurotaoïsme, Over de kritiek van de politieke kinetiek*, Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam, 1991, p.192.

daarom te maken met het ter discussie stellen van dat groter geheel.⁶ Wanneer individuen star aan bepaalde principes blijven vasthouden, kunnen we stellen dat gewetensvorming mislukt is. Men gehoorzaamt dan aan het groter geheel – dat die principes heeft aangereikt – en ondersteunt het zonder zich ervan bewust van te zijn. Gewetensvorming kan daarom wel degelijk worden opgevat als een eerste vorm van burgerlijke ongehoorzaamheid.

4.

Wanneer alle gebruikelijke maatstaven, principes en gewoonten ter discussie worden gesteld en er een geweten ontstaat dat niet slechts op automatische wijze werkt, dan heeft dat naar mijn mening een aantal vruchtbare gevolgen. Ten eerste betekent het dat men meer flexibel zal kunnen reageren op de plots zichtbaar geworden problemen – plots zichtbaar daar ze niet meer gereduceerd worden door verouderde maatstaven en concepten. Ten tweede wordt men geïnfecteerd door een onzekerheid waardoor men niet alleen bij zichzelf kan blijven. Wanneer de dingen die voor bepaalde mensen betekenis hebben op het spel worden gezet en wanneer wordt ingezien dat ook deze zaken slechts sociaal en cultureel contingent zijn, zal dan de zoektocht naar (publieke) erkenning niet toenemen in plaats van afnemen? Zal men niet naar elkaar toetreden om duidelijk te maken dat de opvattingen die ter discussie worden gesteld voor bepaalde personen toch belangrijk zijn? Misschien kan de ervaring van die onzekerheid beschouwd worden als een dwingende reden om uit de zelfgenoegzame privé-sfeer te treden en de publieke sfeer op te zoeken. Deze gedachte wordt ondersteund in het onlangs verschenen boek van Rudi Visker: '[...] als mensen inderdaad kwetsbaar zijn in 'laatste woorden' of dingen (of waarden) waaraan zij gehecht zijn en die voor hen betekenis hebben zonder dat ze ten volle die betekenis doorzien, is het dan niet normaal dat ze *juist niet* met die woorden of die dingen alleen gelaten willen worden? Zullen ze niet veeleer proberen (ook publieke) erkenning te zoeken voor de daden die ze onder verwijzing naar die 'laatste woorden' stellen?'

Zolang alles goed gaat, is er over het algemeen weinig belangstelling voor politieke zaken. Maar zodra men zich gekwetst voelt in de dingen of waarden waaraan men gehecht is, komt men op straat en zoekt men elkaar op. Wie met andere woorden wil aanzetten tot meer betrokkenheid en participatie, staat voor de lastige taak anderen te infecteren met een op het spel zettende onzekerheid. Ook dit kan gezien worden als een aansporen tot burgerlijke ongehoorzaamheid. Daarnaast zou ik ook dit aansporen zelf als een vorm van burgerlijke ongehoorzaamheid willen opvatten.

5.

Werden figuren zoals Diogenes en Socrates in het verleden niet als burgerlijk ongehoorzame figuren beschouwd? Zij provoceeden en prikkelden anderen om hen te bewegen tot een zichzelf op het spel zettend denken. Zowel Diogenes als Socrates wezen op vooroordelen, gecreëerde behoeften en sociaal conformisme, en trachtten deze zaken open te breken. Socrates infecteerde anderen met de onzekerheid die hij zelf ervoer. Diogenes provoceede door zijn subversieve

⁶ Het geweten is in deze opvatting weldegelijk op de wereld gericht. Het zelf is product van de wereld. Gericht zijn op het zelf betekent dan automatisch gericht zijn op de wereld waarin dat zelf geworpen werd.

⁷ R. VISKER, *Vreemd gaan en vreemd blijven. Filosofie van de multiculturaliteit*, Uitgeverij SUN, Amsterdam, 2005, p.299.

optreden, trachtte vooroordelen te doorprikken en pleitte op die manier voor een ethisch relativisme.

Toch dienen we op te letten dat we hier niet in dezelfde paternalistische val trappen als degenen die wensen aan te zetten tot meer burgerschap. Het gaat hier echter niet om een aansporen tot het omarmen van een aantal normen en waarden of tot het aanvaarden van bepaalde rechten en plichten. Het gaat er juist om deze waarden, normen, rechten en plichten kritisch te bevragen en daarnaast ook de eigen waarden ter discussie te stellen.

Ten tweede dient men erover te waken dat ook deze vorm van burgerlijke ongehoorzaamheid geen geweld inhoudt. Mensen op het spel zetten en hun die woorden ontnemen die voor hen belangrijk zijn, kan bijzonder wreedaardig zijn. Daarom kan de activiteit van het ter discussie stellen van opvattingen enkel door de betrokkene zelf worden voltrokken. De aanzet daartoe kan wel van buitenaf komen. De burgerlijk ongehoorzame is daarom iemand die wegen blootlegt, maar zelf nooit de juiste richting aanwijst, aangezien hij niet voor anderen kan uitmaken wat die juiste richting dan wel zou zijn. Hij verruimt de blik en verdwijnt.

6.

Burgerschap dient dus niet enkel gezien te worden als een politiek participeren, maar eerder als een intermenselijk ageren waarbij wij elkaar – weliswaar op morele wijze – op het spel durven zetten. Dit betekent dat we moeten leren burgerlijk ongehoorzaam te zijn. Bekijken we nog even de beperkingen waar Hannah Arendt op wees bij het onderscheiden van de burgerlijk ongehoorzame van de delinquent, dan dienen we er op te letten dat het aansporen van anderen tot een zichzelf op het spel zettend denken, niet heimelijk gebeurt of geïnspireerd wordt door slechte bedoelingen. Bovenal mag het geen geweld inhouden. Of burgerlijke ongehoorzaamheid in dit geval ook de mening van anderen representeert, is echter een moeilijker punt. Komt een subjectieve mening van de één niet tegenover de subjectieve mening van de ander te staan? Deze angst, ook geuit door Arendt, is in hier echter niet van toepassing. Het gaat niet om mijn mening of jouw mening, maar om het ter discussie stellen van welke mening dan ook.

Burgerschap heeft niet enkel te maken met politieke participatie en betrokkenheid. Men moet het beschouwen als een maatschappelijk en sociaal gebeuren waarbij burgerlijke ongehoorzaamheid kan leiden tot een verandering in mentaliteit die pas later wettelijk of officieel aanvaard kan worden gemaakt.